

VeraQuota („Кота - Вера“) – един ВераЦитатник

Съставител Рада Мутафчиева

Раздели:

- Рождение, детство
- Живеенето
- Дълг
- Смърт
- Техники
- Творчество
- Словото
- История
- Фолклорът
- Балканските работи
- Другите (небалканците)
- Реалност, истина
- Идеи, религии, идеологии
- Власт
- Природните хубости
- Работата е свобода
- Неологизми
-

Книгите:

Последните Шишмановци..2
Книга за Софроний.....17
Образ невъзможен (Младостта на Раковски).....24
Бомбите.....33

Последните Шишмановци 1969

[Живеенето]

„Чудаци! – мислеше си царят. – За какво хабят усилия, думи и преминават като слепци през живота? Пред страх от отвъдни мъки, от ада. Сякаш адът ще уплаши човек, живял достатъчно дълго и достатъчно добре! Сами превръщат себе си в гладници, а после гладуват за блаженство. Не е ли по-пряко просто да блаженстваш и да се убедиш, че адът е в самата наслада, в умората, досадата, преситата. Така не ще жадуваш рай и не ще се боиш от ад...“

[Другите (небалканците)]

Сара намираше, че детето напомня нея, целия ѝ род. Същото смирение, което не е примирение; разсъдъчност, прекъсвана от внезапни пориви; чувствителност, преминаваща в неочаквано упорство. Дали бе наследил от майчиния си род и оня всепронизващ страх, който евреите разнасят през континенти и епохи – страха, че утре започва беда?

[История] [Балканските работи]

Това е прастара черта на историята – тя предпочита героичните години и образа на победителя. Когато настъпят времена на упадък (такива времена впрочем винаги са били повече от разни златни епохи), тя преминава неохотно през тях. Затуй и собствената ни история за Шишмановци е бедна.

За разлика от нея богата, дори разточителна е записаната история на самите завоеватели. Лошото е, че не можем да ѝ вярваме без известни задръжки. Османците през ония времена все още са били хора прости. Техните летописци са отбелязвали победите им, черпейки от книжовния опит на перси и араби. Заемали са не само думи, а похват, обикновено дори част от пълнежа – случките, както се казва. Така, ако на летописеца допадала описаната у еди кого-си обсада на еди-що си, той сменял имената на военачалници и крепост, а случката си оставял същата. По този начин завоеванието на България и на Балканите изобщо у казаните летописци изобилства с цветисти описания на битки, обсади, победи и поражения. Колкото и привлекателни за доразкрасяване, те имат голям недостатък – срещат се, едни и същи, твърде често.

Време е науката да се откаже от много живописната обсада на София, обрисувана в някакъв уж доклад на Лала Шахин до султан Мурад – оказва се, че по нейната шампа са били превзети множество крепости из Изток; това се нарича „източен орнамент“. Все така будят въпроси редица героични отбрани из Тракия: не са ли прекалено много твърдините, отстоявали дълго (40 дни или 7 месеца са предпочитаните срокове), за да се предадат през късно лято,

когато прокисне виното и се вмирише месото? И защо всички тия обсадени не могат помина тъкмо без вино, след като мъжки търпят ред злини, плод на обсадата? Но този вариант е заел широка площ в историята.

По стара привычка историкът винаги търси да се позове на писмено слово, дори при явната му неправдоподобност, а не е отбелязвал онова, което самó се натрапва: простата логика, здравомислието.

Така повече от очевидно е, че българските градове след Черномен са се държали твърдо – много твърдо. Необходими ли са източни орнаменти, за да отгатнем защо? – Населението е знаело добре какво го очаква; дори без да предвижда многовековно робство, сигурно е било в едно гъсто клане и основен обир. Тия възможности са предостатъчна причина за отпор – отчаян, на смърт. Десетки малки и големи крепости са устоявали толкова, колкото е позволила силата на бранителите им – дни, седмици, месеци. Ако има нещо героично – с трагичен героизъм – в борбата им, то е, че всяка е била оставена на себе си; трите дребни Българи – на Шишман, Срацимир, Иванко – не са били вече способни на голямо, решаващо сражение. Затуй отделната крепост се е противяла с броя на гражданите си, с тяхната готовност да понесат много, а дори и да умрат.

[Балканските работи]

Това не ще отнеме от героизма на нашата история – напротив. Ето какво говори безпрекословно в негова полза: не употребяват ли твърде много години за завоюването на България османците? Да се има предвид: южно от Хем по него време градовете са почти без връзка с Шишмановата държава. Въпреки това от превземането на Одрин до победата над Ниш протичат цели двацет и четири години – четвърт век. Като изключим битката при Черномен, междуременно никой балкански владетел не се противопоставя на османското напредване. А то изминава разстоянието от десетина конски прехода за четвърт столетие. Кой му е пречил? Договорите на нашественика с Шишман или Лазар? – Ами защо по-късно, когато крепостите между Одрин и Ниш са вече овладени, тия височайши договори никак не спъват османците?

Оказва се, истината е много по-сурова и значима от разни приказки за прокиснало вино или отровени кладенци; оказва се, никак не е опасно да изоставим привлекателните измислици – историята трябва да бъде гледана право в очите, ако един народ желае да опознае и разбере себе си. Ето, ако не бяхме се усъмнили в разказа за обсадения Ямбол и измамата с бан Янко, нямаше да стигнем до една много важна, но напълно подмината истина: османците, божият бич, са употребили четвърт век, за да се наложат на Тракия, Софийско, Македония, Нишко.

Ние сме заставени да признаем, че не знаем, просто не знаем кой, къде, как им е пречил, какви жертви са дадени в тази борба и какви са били похватите ѝ. Много вероятно нашественикът е завоювал по няколко пъти същия град, вероятно е бил отхвърлян и избиван по проходите, вероятно днешните му съюзници утре са били отново негови врагове. Сигурно, а не вероятно е, че той изобщо се

е чувствал непрекъснато застрашен из тази колкото гостоприемна, толкова и настръхнала земя. Но понеже непокорството ѝ не е могло да се запише в заслуга на цар Шишман или на цар Срацимир, останало си е незаписано. Така най-голямата, най-успешна и продължителна част от борбата срещу османците е останала без определени действащи лица и място на действие. Защото малко по-късно, щом същите завоеватели прехвърлят Хем или – когато му идва времето – поемат западно от Ниш (земи уж под единна власт, все още прилични на държава), работите се развиват с доста по-голяма скорост. Затова пък са известни – те имат връзка с даден владетел.

Скобите в повестта за Шишмановци се наложиха не само за да бъдат извинени някои празноти: тук му беше мястото да отдадем внимание на безименната част от борбата, да напомним неописаните подвизи. Защото и песента, както историята, винаги търси лице, име; и песента, както историята, много често ги подбира превратно – Крали Марко, юнакът, по чието юначество са единоклони всички южни славяни, е убедителен пример в тази насока.

Да се знае! – някъде между Одрин и Ниш е протекъл най-тежкият и значим отпор срещу заробването на българската земя.

[Живеенето] [Техники]

...такава е вечната разлика между двата вида злочестни хора: първите държат своята горчивина зад зъбите си и я удавят в игра, вино – в действие, с една дума. Вторите я споделят. И въпреки че споделената мъка олеква, за истински злочестни минават не предимно, а дори изключително те.

[Живеенето] [Техники]

Той никога не даде удобно за гордостта си тълкование на събитията – това бе негова заслуга и грешка. Заслуга, че не щадеше себе си; грешка, понеже единствено самоизмамата ни тласка към действие.

[Живеенето]

Нейният син сега се теплеше от черното шествие. Викове му – поривисти, радостни – разбиваха всеобщата печал и караха някои да се питат: ако всичко на тоя свят е суетно, не е ли пък съвсем суетна скръбта?

[Живеенето] [Техники]

Това е много присъщо на Шишмановия вид хора: те бягат от всичко, което може да мине за зрим, осезаем образ на угризенията им. Точно защото чувстват съвестта си прекалено гола, незащитена, уязвима – точно защото имат съвест. И в своето бягство не съобразяват друго: че собственото им въображение придава на избягнатите срещи, на избягнатите удари още по-голяма сила.

[Балканските работи]

Не на българина – само не българина ще утешиш с думи за изкупления и отвъдна разплата; страшно трудно е да пасеш българи. Тях така ги е изпекло теглото и са ги довели до големи заключения големите превратности, в които живее тази кръстопътна земя, че рядко ще намериш българин, дето знае по-малко от пастира си. Българинът без възражение ще ти признае едно – твоята сила, ако я имаш повече от него; признава я, без да губи самочувствие, защото е виждал по-силни от тебе и е съвсем сигурен, че ще види пак, още – всякакво. Но дойде ли до това, което се нарича даване на ум, той най-вече не приема. Тук самочувствието му е непоклатимо и – дори при съвместно сравнение – донякъде оправдано: ако е за ум, имаме си, видели сме, знаем.

Впрочем, ако всичко туй е черта на Югоизтока, България – като негова сърцевина – я изразява най-чисто. Царство на голямото съмнение бе Югоизтокът през вековете на сляпа вяра. Всяка пара има две страни. Ако върху едната ѝ са изписани хилядолетните превратности на кръстопътя, то другата е равно значима в най-обратен смисъл. Югоизтокът търпя страдания, причинени от външни сили, докато Западът сам си натвори не по-малки. Кръстосни походи, в които бяха изпратени на заколение гладници, деца или пък подбрано благородничество; религиозни войни от по десетилетия, които самоизпепелиха плодовете на вековен труд; мрежа от духовници подслушвачи, духовници доносници, духовници убийци, чието предназначение бе да задържи настъплението на новото време. Е, не го задържа, но устрои тук-там такива вартоломейства, че пред тях бледнее завземането на Константинопол от Мехмед II. С една дума, другаде сами си направиха това, което нам направиха чужди. Ако Югоизтокът живя тежко, то поне не стана за смях – едно просто свидетелство за духовната му зрелост.

[Балканските работи]   [Власт]

Непобедима е тази земя – да се знае! – макар че народът ѝ далеч не винаги е бил победител; тя сама е побеждавала победителите. Не със сила, насилие, че дори и с усилие, а със зрелостта на своите съмнения, безжалостната си преценка, с тежестта на заключенията си, със своята скъпо постигната мъдрост. Не се е оказвало трудно да я завладееш, нали тук са привикнали на смяна на властта; трудно е да я владееш – защото не успяваш да я убедиш. Накратко казано: тя си знае своето и всеки твой натиск има обратно действие – тя още по-здраво започва да си знае своето.

[Техники]

В това навярно бе силата на Евтимиевите слова; те ти оставяха да ги доработиш. Паството нямаше чувство, че го наставляват – просто му предаваха познание. Един плод е траен, макар и дребен, ако израсте под божия дъжд и въпреки божата суша; засуетиш ли се много около него, ще се налее така, че ще капне, щом се обърнеш. Евтимий отглеждаше сега такива плодове – да издържат на всяка буря.

[Балканските работи]

Те не вярваха, че дори свръхчовешка сила би отървала земята им и все пак бяха чужди на отчаянието. Всеки ден налага на човека нова задача – не само като баща, орач или зограф; налага му задача и като българин. Шишман подозираше, че всички тия – работни българи – виждат задачата си за утре и в други ден. Това им даваше самоувереност, до която той не можа да стигне. Напълно естествено – край на една държава е сигурен край на царя ѝ. С робството неговата работа преминаваше върху самия народ. Всеки от българите щеше да се управлява сам, ако се свършеше с Търново; щеше да работи своята нива, да купува, продава и брани дома си. Все някак ще се оправим! – това искаха да кажат българите от града, селата или бежанските кервани, на които се натъкна през ония години. Те го почитаха като свой, още читав цар, но забелязваше, че гледат над главата му; бяха длъжни да правят сметка за годините далеко напред.

[Техники]

А сам Евтимий остана, защото нему се полагаше най-трудният дял от борбата: достойно да приключи една държава, преживяла седем столетия. Никой повече от него не разбираше значението на пастирския пример. Както и Шишман, той бе уверен в края, но краищата биват различни. Не само заради историята, която от разстояние би обсъдила гибелта на Търново; не само заради бога, който бе разтворил рая си за християнските бойци срещу езичеството – със своя труд Евтимий преследваше нещо по-земно, плодносно тъкмо в земен смисъл: бореше се за една човешка легенда.

Той познаваше повести за свършека на множество велики царства – повестите преживяваха царствата. Той предвиждаше, че преданието за края на Търново ще има тепърва да значи; ще напомня и крепи, ще възпитава в достойнство и надежди поколения българи. Някои мислят, че безнадеждната борба била и безмислена – съвсем не е вярно. Изобщо едва ли ще се намери човешка добродетел без делово оправдание, нищо отвлечено няма в добродетелите. Ако една от най-тачените между тях е героизмът, то не е случайно. Това е самосъхранението на всеки народ, и не само в точния смисъл: самосъхранение чрез борба. Героизмът е и най-устойчивият спомен, и най-действеното възпитание, и надеждата, че където е текло, пак ще тече.

[Смърт]

Непрозорливо мислят, че страхът пред смъртта бил всеобщ и равносилен; различно гледа отделният човек на смъртта – както и на всичко друго. Историята помни безброй примери: върви някой право срещу умирачката си, търси я едва ли не, сетне пада с песен там или в стихове, а често и сам свършва със себе си, за да не отстъпи другиму тържеството от тази смърт. И това едва ли иде от желание да се запишеш в историята; причината му може да бъде доста по-сива. Умора например. Или отвращение, обида, стремеж към покой.

[Техники]

...из българската земя свещенослужителите, изглежда, открай време не са се занимавали с туй, дето им е работа. Защо Евтимий не си гледаше работата, ами се залови с отбраната на Търново? – Защото дори за един патриарх, исихаст и високоучен човек, стига да е българин, отвлечените цели не са убедителни; българинът търси ясна, определена, оправдана от напълно земния живот задача. Задача за днес. Евтимий си я намери и реши с подръчни средства; във всеки случай – не със средствата на църквата. Така той облекчи Шишман да се изтегли заедно с Александър в Никопол (крепостта би издържала по-дълго, защото отвъд Дунава бе още свободна Влахия, а също и Маджарско, обещаващо помощ). Извънредно важно е в час като този – в крайния час на едно царство – борбата да има две глави.

[Балканските работи]

Брой нямат пещерите, означени като „Шишманова дупка“ – и тук българинът много присъщо пуска една жилка горчив присмех в своята историческа трагедия. Защо именно в дупка ще се крие Шишман и защо ще се сражава върху скали, където едва коза закрепя крак – не е известно; ако познаваш българина, не би задавал такива въпроси.

Ако го познаваш, ще си разбрал и друго: във всяка своя беда той си намира пролука за надежди. И да би имало разказ за истинския край на Шишман, веднага е изчезнал – на българите е било нужно Шишман да поживее още. Поне докато обръгнат. Така за смъртта на последния ни цар научаваме от втора ръка, през турския летопис.

Научихме го неотдавна и това значително откритие на историята отмина някак незабелязано, сякаш българите все още не желаят да научат как, кога, къде е загинал Иван Шишман. Сякаш все още предпочитаме противоречивите и явно без основа предания за „Шишмановите дупки“.

[Живеенето]

Той употреби тия последни месеци [...] просто за да си мисли. Всъщност – не толкова просто; малцина могат си представи тази рядка наслада: така, без оглед на утре и на бъдещето изобщо – защото си сигурен, че бъдеще за тебе няма, – да се разпореждаш с мислите си. Нали човек винаги им намира усилена работа: мислиш как да устроиш своя живот, доброто на децата си или на чуждите деца. Или на една държава – както беше с Шишман. А отведнъж предстоящата смърт освобождава мислите ти от тоя черен труд; те вече заживяват сами за себе си, за да ти обяснят света и битието, за да те хранят и радват.

Това бе първият подарък, който Шишман получаваше от съдбата, а знаеше, че ще бъде и последен. Малко хора биха му се радвали така пълно, ревниво. Казват, у затворниците проговаряла неистова себичност. Шишмановата бе такава: Шишман не желаше да даде никоя своя мисъл другиму. Той не ги пазеше, както бихме предположили, – та да го приготвят за смъртта; с нея бе свикнал отдавна. Просто се наслаждаваше, че притежава накрая нещо свое.

[...]“За какво ликуват, не усещат ли що за трохи им подхвърля съдбата? Ако Баязид е добил победа, той я е заплатил – с мисли, с воля, грижи и напрежение. Защо човек е дотам безумен, та прежалва високата цена на всяка дребна стока? Едничкото, което ни е подарено, то сме самите ние, всеки – сам на себе си. Добър бе бог, че не позволи да умра по-рано и ме остави две цели години да си принадлежа...”

[Смърт]

Някакъв могъщ крясък (може би Баязид го желаше могъщ) заповяда на двамина да се нахвърлят върху Шишман. Той не усети дори болка, цял отдаден на предчувствието, че след миг ще бъде съвсем недосегаем.

[Словото]

[Фолклорът]

Ние сме свикнали да възприемаме песните доста буквално – като разказ за минали събития. Но то би било именно разказ, а не песен. Песенните закони са други. Ако се вгледаме в случките, възпети от безименния, ще забележим нещо определено: те са неверни. Второ правило: те са право противоположни на истината. (Защото тя, нали, може да бъде видяна и под тъгъл.) Впрочем песента сякаш не видоизменя, а отрича историческата правда. Защо?

Защото песента, изглежда, не е отражение, а по-скоро присъда – награда или наказание. Както всяко висше изкуство, тя не описва действие, а състояние. С това, че издигна до герой Шишман, народът никак не искаше да каже, че смята Шишман за герой. Просто – въздаде му награда; отнесе се с него така, както един зрял народ би се отнесъл към последния си цар – умиращото въплъщение на своята независимост. И понеже средствата на песента са също толкова определени, колкото законите ѝ, тия средства налагат песенният герой да бъде героичен. Творците сигурно са се надявали, че след тях ще дойдат умни българи, за да разгадаят и законите, и средствата на българската песен, както се гадае старинно писмо, чийто ключ е изгубен. Не вина на твореца е, че някои са го разбрали опростено.

[Смърт]

Стигне ли се до мрене, на човек му се струва, че то е някак несъществено, не ще бъде оценено с цената на жизнените дела, подвизи, жертви; струва ни се, че смъртта по-скоро е начало на небитието, а не последно действие от човешкия живот. Излиза – доказва го Шишман, – че смъртта е много съществена. Именно като част от живота.

[Живеенето]

Както бива често, туй съвършенство беше доста неприятно в чисто човешки смисъл; никой от многобройните почитатели, хазаи, съюзници или приближени на Константин не го обичаше. У него донякъде отблъскваше умерената трезвост, хладината, пълната вяра в себе си.

На всичките Константинови качества липсваше едно-едничко – онова, което позволява на ближните ти да ги понесат: скромността.

[История]

...полуголите Баязидови войници отсреща работеха упорито; изхвърляха в Дунава леш – беше минал под ножа и Видин. От разстояние трудът им изглеждаше досущ мирен, делови. Страшно става, като помислиш, че огромните събития в историята навярно винаги изглеждат така прости.

[История]

И то е пропуснато в летописите, и за него не говори песента – защо всичко не голямо, а грамадно остава по белите полета на историята, за да бъде разкривано от хартишки, чието последно предназначение е било увековечаването му?

[Балканските работи]

Впрочем, ако османските завоевания в началото си бяха затегнати, ако варварите се принудиха на съвсем неварварски похвати като договорчета, участие в династически междуособици из Югоизтока и какви не още пипкави работи, чийто плод узряваше след десетилетия – за всичко това те имаха причина: непримиримостта на тукашния народ към едно уседнало варварство върху развитата си земя.

Вече достатъчно бе описано, за да обобщим: из Югоизтока спираше прищълците не властта – българска, сръбска или византийска; спираше ги населението. Селяните, които днес бяха български, утре сръбски, а в други ден византийски поданици; гражданите, които донякъде сами оправяха реда и отбраната на крепостите си. Народът бе станал самодеен, затуй турските походи из Югоизтока – тия многократни валяци над една и съща земя – бяха походи срещу народа. Затуй и мерките, наложени от победителите – тия неизвестни дотогава чудовищни мерки, – бяха насочени срещу него.

[Техники]

Чистота на съвестта – смятаме я за възвишена, без покритие цел. А няма цели без покритие между хората, затуй и чистотата на съвестта е нещо си твърде полезно. Тя бива заплатена високо; заплаща я спокойствието. Състояние, към което се стреми всичко живо. А понеже човек е същество мислещо, както говедото търси сянка, за да си преживя в покой, така човек все търси поведение, което би осигурило покой на мисълта му.

[История]

Ето защо по-простите от нас са намирали в историята висш, разумен промисъл: заради съвпаденията в нея. Понякога те приличат на наказание за извършени злини или на награда за проявена човещина,

а много често – на подигравка. Пък да се подиграва може само мислещо същество – заключавали са уместно.

[Власт]

Дали през тия месеци на унижение Баязид си спомняше Шишмана? Дали не заключаваше колко измамно е всяко човешко тържество, защото по петите му пристъпват поражението, изкуплението и висшата мъст? – Неизвестно. През 1402 Баязид беше във възрастта на Шишман през 1395. И синовете на Шишман, както Баязидовите, не пожелаха да споделят страданията на баща си. И Шишман стана жертва на враг, когото чувстваше много по-ниско от себе си: сравнен с Тамерлан, Баязид беше личност издигната. Тази личност разнасяха сега с ругатни и гавра под нетърпимия пек из третостепенни крепости, спираха я дори в селата, за да се налюбува местният народ на унижението на доскорошния свой повелител. А анадолският народ изпитваше завещана от поколения ненавист към всеки силен. Тя кротуваше двулично пред днешните си господари, но не пропускаше да помогне за разгрома им. Нищо не развърщава тълпите, както честата смяна на господари.

[Власт]

Ето такъв свободен човек, а не чучело на властта можеше да си остане Баязид, баща му; такъв пастир и волен боец можеше да бъде сега сам Муса. Кому бе послужила суетата на могъществото, кой печелеше, превръщайки юрука в султанов поданик и господар на рай? Спечели Тамерлан, отговаряше си. Докато Тамерлан на свой ред не бъде отровен от любимото си питие, властта.

[Балканските работи]

Непонятно е това за днешния човек, който трудно изпитва надежди, съвсем трудно се прежалва и извънредно леко – обезсърчава. Някак надестествена ни се струва силата, която е извираща безспирно у този народ – нашия. А защо сме уверени, че той е изпитвал надежди, та излизали напразни – може би изобщо ги е нямал; защо сме убедени, че е разчитал на успех – може би то и не е било. Види се, просто не е можел другояче. От самосъхранение, основата на всяко живо тяло.

Българите не са разполагали с какво да е, за да крепят съзнанието си, че ги има, че ще бъдат. По-късно те ще разполагат отново с книжнина, просвета, държава – това е спойката между отделните хора, с еднаква кръв и цели. А тогава ги е нямало. Вместо тях е съществувала борбата – най-първичната връзка между човека и себеподобните му. За да не я изпусне и се озове сам – носен от ветровете, без корен, без минало и бъдеще, – той се е борел.

Погледнато така, борбата не е героика, съзнателно преодоляване на самосъхранението, тя е самото самосъхранение.

[Живеенето]

Има нещо доста еднакво в съдбата на хора с бляскава младост: техните зрели години се оказват често лишени от блясък. При това, понеже си спомнят признанието, получено още в детство, те трудно навикват на новото си положение – положение на средни хора. Оттам иде неудовлетвореността им, чувството, че някой нещо им дължи и все не се издължава; че светът сякаш внезапно е объркал мярката си. И постепенно бившите деца чудо се превръщат в кисели, тягостни мъже, които не умеят да изслушат чуждо мнение, изглеждат досадно заети със себе си и упорито изискват от всеки събеседник да ахне при разказа за изумителното им детство. Те унижително се домогват към някакво признание, което околните им отказват не от завист или злонамереност. Само защото не виждат причини за признание.

[Работата е свобода]

Щом работеше, щом се нуждаеха от него, той имаше най-високото признание – на полезен човек.

[История]

Не, историята не е само поле за сила или честолюбие. В нея има наистина редки, но чисти прояви на човешко величие. Тя препуска покрай тях, за да отбележи по-скоро нечий победен трясък – така изпусна неотбелязано и великодушието на Фружин.

[Балканските работи]

Има в историята събития, които се повтарят с отчайваща настойчивост – сякаш по чертеж. Тоя е толкова стар и употребяван, че се е протрил по сгъвките, загдето вече столетия преминава от ръка на ръка, но продължава да бъде в сила: сметката на Балканите изплаща България. Въстанието на Константин и Фружин е само един от случаите, развили се по въпросния чертеж.

[История]

Така си играе споменът – най-трайното от човека – с човека: записва те под името на върлия ти враг. Трудно може да се измисли по-тежка смъртна обида от тази.

[История]

И човешката мъка, както историята, има нужда от имена. Малцина узряват до съзнанието, че бедата иде, понеже не може да не дойде; че тя е брънка от безбройните противоречия, които съставят не битието на отделния човек, а на човечеството като цяло. Все някой трябва да бъде ограбен, за да спечели друг; все някой трябва да бъде прегазен, за да премине през тресавището по трупа му друг. Списъкът на тия противоречия би бил безкраен. Привидно несправедливо историческите закони жертват едного, за да издигнат друго, а то не е несправедливо – историята се грижи за

човечеството, не за мене и тебе. Но как да признае падналият такава надчовешка правота?

[Идеи, религии, идеологии]

Тъй чуваш, сякаш вѣншен глас, нещо съкровено твое и страстно желано. Някога са му викали „глас божи“, а то са били безплътните гласове на собствената ти упорита мисъл.

[История]

Винаги, когато в историята се намеси туй „ако“, разсъжденията продължават съвсем на възли и клупове; няма „ако“ в историята – там всичко става по едничкия начин, по който може да стане.

[Техники]

Щом видиш, че някой страдащ – болник, затворник, изгнаник – изпитва желание да промени болницата, затвора, местоизгнанието си, бъди сигурен: не е мъдър човек. Мъдрецът отчита, че познатото зло е по-малкото и всяка промяна води към по-зло. Наляга си парцалите, с една българска дума.

[Балканските работи] [Творчество]

Не само самомнително честолюбие измъчи Константина през годините, които му оставаха: мъчеше го бездействието му. Тази участ – да бъдеш способен, подготвен, зареден, а осъден на бездействие – не беше негова лична. Тя вече засягаше и щеше тепърва да засегне кръвно безброй българи.

Цял един народ в течение на столетия щеше да ражда определения за всяко човешко общество брой даровити или действени хора. Ако те не биха се раждали в земя под робство, историята би ги запомнила; те биха изявили в подвизи и творчество онова, което природата влага у всеки десети или всеки стотен човек. Но те идеха обречени по силата на самото си рождение, защото бяха българи. Векове наред на тях им бе отказвано право на изява – да действат, пишат, изследват, водят школа или войска.

Без да имат знаен гроб, отдаваме благодарност на незнайните бойци. Никой не е признал за мъченици онези, които можеха да станат жреци на българското слово, българската книга, зография или друго изкуство, а умряха по кошарите и землянките, по ангария и робски пазарища. Мъченичество на родената, а неосъществена дарба.

[Власт]

Особено тежко, види се, е страданието на неизявения държавник. Поетът, зографът все отнякъде ще избият и поне ще изговарят за себе си мерени думи, ще дялат шарени тояги. За държавника е необходимо много човешко вещество, та да проработи – да задействува.

[Балканските работи]

След боя под Константинопол третият Баязидов син не прие гостоприемство у Мирча. С броени свои хора той премина в България, прекоси Подунавето и се установи в Балкана. От казаното произтича, че балканската земя си има закони, на които се подчинява всеки – без оглед на народност и звание, – щом веднъж я нагази: векове по-рано и по-късно този е бил пътят на бунтовниците. Определя го една неповторима съвкупност от безбрежна ничия степ, голяма гранична река, нагънатата равнина и гориста, неизбродима планинска верига, а също така хората, които населяват тия краища и които – макар появата им да изглежда посменна – полека са се превърнали в единна сплав. Тази неповторима съвкупност си е изработила негласни закони – те подчиниха и Муса, султанов син. Те дотолкова го пропиха за трите му години в Балкана, че нещо точно балканско, а не азиатско ще намерим във всичките му по-нататъшни прояви. Несъобразно на пръв поглед, но всъщност уместно, историята го нарече „принц революционер“.

Тригодишната работа на Муса беше да тормози брат си Скулейман. Тоест да подрива османската власт над България. Ако отбележим, че дейността му протичаше върху съвсем нетурска земя и че Муса остана едва със стотина свои бойци под Константинопол, а през въпросните три години те нарастоха на хиляди, недопустимо е да приемем войската му за турска.

Впрочем през 1406–1409 година Муса набра сила, в която голям дял (а може би – и превес) имаха местните християни. Власи и сърби – в началото на петнайсети век противотурският им съюз не беше разтрогнат, – но най-вече българи. Поне затуй, че Муса действаше в Балкана, където множество българи, напуснали застрашените си полета, бяха намерили прибежище. Сега и Муса се криеше в Балкана – това най-голямо за Балканите понятие. То е от нежност – съвсем рядко българинът проявява нежност, та не знае как.

[Власт]

Владетелите – умни или прости – имат непогрешим усет за истинската опасност. За владетеля не е опасен друг владетел; там работата се решава в две-три сражения и винаги е поправима – поправя я едно четвърто. Но щом се появи някой поп, кадия или десетник, поведе няколко хиляди гладници и ги разстави из горите да се молят богу, да носят конопени ризи и да ядат от общ казан, владетелят изпитва смъртно безпокойство, сякаш срещу него е потеглил сам Тамерлан, ако не и повече.

[Природните хубости]

Но през малкото дни, докато умре по заповед, Искендер – както всеки осъден – премисли живота си, върху който не бе мислил. Той и сега се явяваше в спомена му не като нещо цяло, свързано, а в отделни картини – може би каменното еднообразие на Стилариий предизвикваше видения.

Не между отчаяно голите ѝ отвеси яздеше сега Искендер, а

другаде – из Хем. От двете му страни шумеше, сякаш на вдъх и издъх, висока и гъста, зелена-зелена, влажна, хладка гора; мека трева попиваше конския тропот, за да не тревожи той песента на безброй птици; върху рижата ланска шума се стрелкаха слънчеви петна, синьобели петна небе пробягваха между върхарите. Беше гъсто от човешки говор и смях – свой език, свои хора, своя земя...

[История]

Някаква необяснима сила – казват – се съдържала в предсмъртната човешка мисъл, във великия миг, който разделя битие от небитие. Тя понякога сякаш направлява продължението от човека, наречено спомен. В спомена и историята Искендер остана като Шишман. Така съобщава тя: „Из планините Стилариий загина в бой срещу еретиците изменникът Шишман, някогашен владетел на България“.

[Идеи, религии, идеологии]

[Другите (небалканците)]

Това е то. От столетия католишките владетели считаха, че животът на Балканите е някакво неприлично изключение от порядъчния християнски свят. Тук си живееха, както щат, всякакви еретици – започни с православните като цяло и свърши с богомили или исихасти. Тук владееше друг ред – нямаше ред в единствения правилен, католишки смисъл на думата. И макар че кръстоносците не успяха да върнат в пътя заблудените овци от Югоизтока, защото станаха все на кръстоносци при няколко битки с българи и гърци, католишка Европа не бе се отказала от своята кръстоносна задача: да въведе ред на Балканите. Нейно оръдие се явяваше сега Сигизмунд.

[Балканските работи]

Фружин остана доволен от посрещането, което му устройха: враждебно. Радваше се, че албанските първенци изведоха докрай собствената му мисъл – той не би отишъл дотам. [...] Те ругаеха Фружиновите господари, а когато Фружин неубедено, по-скоро за очи, ги заразпитва за разни обстоятелства, бе принуден да изслуша пък философията на обречените. Според тях на „ония там“ много им понасяло, дето нещата се развивали тъкмо както се развиваха; за тях било добре дошло, че народите от полуострова не се примирявали с робството си и непрестанно отваряли нова работа на султана. По този начин султанът все се разправял с тях – с робите си – и не му оставало време за нова война на Запад. А кралят никога не бил смятал искрено да подпомогне сърби, българи, албанци или гърци, понеже не вярвал в тяхното бъдещо верноподанство. Негова работа си оставали подстрекателствата и обещанията, изразявани от разни пратеници.

„Като тебе!“ – хвърлиха му в лицето, а Фружин не се засегна. Тайно беше доволен, че всички държавнически уловки – които съчиняваха кралете, а осъществяваха такива като Фружин, са напълно ясни за планинските бунтовници. Навярно тъй бяха разсъждавали и българите, за да не потърсят стовор с царя си, Фружин. „И чудесно, дето е тъй!“ – помисли си той. Ще рече, със или без Фружин борбата

щеше да следва своя закон и своите пътища.

[Балканските работи]

Винаги беше го измъчвала тази несправедливост: когато господ бог създавал света, оставил пред Азия – люпилнята за варвари – един полуостров, един мост към Европа. Защо е било необходимо това? За да има разнообразие, а сред разнообразието – балканци. Хора като тия, срещу Фружин: опечалени от мъка и борби, горди, хитри, великодушни, коварни, които търпят цяла вечност и се прежалват за миг, които носят с хладнокръвие жребия си до някаква много тънка, известна само на Балканите мяра, а след туй по невъобразимо многообразни начини си вземат назад цялото нетърпимо търпение...

Тяхната съдба ли си беше въобразил, че ще направлява? Да им помогне, да ги представлява пред световните сили? „Господи! Та аз не им стигам и до пояса!“ – рече си облекчено.

[Живеенето]

Големият спор, който бе запълвал вътрешния мир на Фружин от десетилетия, напоследък се разрешаваше бързо и сякаш от само себе си. Знаеше защо е така: отрасли бяха децата му.

Във всяко човешко поприще това е време на равносметка. Раждането на децата съвпада с годините, когато навлизаш в действие. Тъй е наредено от природата и като че ли – с оправдан умисъл. Тъкмо у тебе се разпалва честолюбието, стремежът да зачудиш света, едновременно щраква капанът. Не щракане чуваш ти, а писък – плаче новородено някое, което не е влизало в честолюбивите ти сметки, а се е появило поради младостта ти и присъщото й добро настроение, подеми разни. Това новородено, а също и следващите го, извършват в човешкия живот прелом – бележат края на всички подеми.

[Работата е свобода]

Работни хора – свободни хора! Те говореха каквото мислят и вършеха, каквото говорят.

[Природните хубости]

Невиждано чиста, необикновено гъста синева – човек не можеше да отсъди дали морето или небето при Дубровник има по-ярък цвят. И върху това синьо се открояваше белотата на града, с високите, внушителни и все пак съразмерни укрепления, с камбанариите и двореца си. Сякаш черни изглеждаха кипарисите, измъченият морски бор – тук зеленината би стояла безвкусно всред строгото съчетание на синьо, бяло, черно. Звънливо чак струеше майското слънце над Дубровник, а някак светъл, бял отекваше звънът на дубровнишките камбани. Всичко тук бе така невидяно и нечуто изящно, че човек не можеше да разбере коя част от това впечатление е възприел в звуци и коя – в цветовете.

[Техники]

Не сме свикнали някой да се претвори, загдето просто твърде дълго и упорито е разсъждавал, извел е докрай някоя своя мисъл.

Човек наистина рядко извежда докрай мислите си (става въпрос за ония, които наричаме наша жизнена философия). Всеки си има философия, дори неграмотният. Но на дадено място от нея човек сякаш се сепва – бои се от собствените си заключения.

[Творчество]

Тръгне ли човешката мисъл из някакво русло, то вече всичко, което иде отвън – гледки, лица, събития, думи – само я подтласва в това направление.

[Неологизми]

подтласвам (1969 г.)

[Живеенето]

Но хората в течение на столетия са забелязали, че липсата на състрадание към чуждите страдания скоро бива наказана. Обяснили са си го по най-прекия начин: с намесата на висше същество. Макар такова същество да няма, възмездие има – то следва правилата на простото смятане.

[Дълг]

Глупости са туй, че историята, съдбата или кръвта някому нещо вменяват в дълг! Човек сам си вменява нещо в дълг и му подчинява живота си. А чувството за изпълнения дълг – такъв, какъвто си го измислил и изпълнил – само по себе си е награда.

[Смърт]

Никога не бе обяснявал Фружин, поне в това приличаше на рода си. Живя, без да дава обяснения пред хора и история, Иван-Александър; умря, без да се оправдава, Иван Шишман. Предстоеше на Фружин да завърши своя дълъг път. Както намери за добре, но във всеки случай – без излишни думи.

[Смърт]

Не, смъртта трябваше да почака; всичко го убеждаваше, че тя е единственото справедливо на този свят. Бе умрял тъкмо както трябваше и когато трябваше дядо му – в последния миг на българското величие; бе спечелил чрез смъртта си онова, което животът му отказа – геройски венец – Иван Шишман; умря в забвение Константин, който петдесет години беше се мусил на света; загина в бой Александър – брат му, за когото боят бе всичко. Не можеше смъртта да откаже тъкмо на Фружин удовлетворение.

[Смърт]

Съсредоточи се с мъка – вече съвсем не вярваше на сетивата си, на мишците си, – за да съобрази бързо какво следва да извърши. Последните месеци невидимо бяха го изтозили със страха, че може би смъртта ще го изпревари, та сега се уплаши: „Не ще смогна, ще пропусна часа си!“

[...] „Каква ти награда! Търся си смъртта – помисли Фружин, докато изкачваше стъпалата. – Аз искам само да умра там.“

[...] Никой не вида повече господин, а също и цезар Фружин. След

голямата битка при Варна, където бе покосено западното рицарство и намериха гроба си новите българи, които България бе отделила за борба, из Европа тръгнаха всякакви слухове, а на слухове не може да се вярва. Смъртта наистина се оказа справедлива и към Фружин – той я получи тъкмо такава, каквато беше пожелал: в България, в бой и безвестна. Чрез нея той се приобщи – след много лутане и съмнения – не към миналото, а към бъдещето на своя народ. Защото за българите – това прозря Фружин – вече съвсем нямаше значение, че някога са ги управлявали Шишмановци. Онова, което ги свързваше в едно, в народ, беше общата им борба. Тя трябваше да ги преведе до тяхното неизвестно бъдеще. Безименно се вля Фружин в нея, затуй под Варна няма паметник за Фружин. Но вероятно и него трябва да подразберем в надписа, който благодари на незнайния българин, паднал през 1444 година под Варна.

Книга за Софроний 1978

[Рождение, детство]

Цялото ни детство – независимо от броя на годините – завършва в часа, когато бидем изтръгнати от корена си. А коренът ни е в почвата на едно тясно пространство, из което можеш да подскачаш със завързани очи, понеже познаваш всяка педя от него, височината и дължината на всички ръбове, мекотата на завивките, миризмите на долапа, всички сенки, които заживяват под пламъците на оджака. Коренът на едно дете черпи сокове от двора, където всяка лека и камък са вградени в най-ранния човешки спомен, а ниските клони на ореха са лъснати от безчетния допир на две пъргави за катерене ръце. Корените на детството смучат от герана, отразил с огледалото си сменящите се образи на едно дребосъче, почти юноша, вече момък...

[Творчество]

Правела го [момчето Стойко-Софроний] крехко до нехвелитост мисълта му, непривичен товар за поколенията преди него. Както потомецът на книжници ще се скъса в кръста, ако посегне да вдигне цял пън, тъй и правнукът на дървари си няма онаследено противоядие срещу мисълта. Тя го дълбае и превива, пресушава съня му и го тресе като люта, но неизвестна болест. На околните, които не са пащали подобна болка, се чини, че оня не боледува, ами се превзема. Те грубичко, а нерядко и жестоко подритват болника, комуто, разбира се, нищо няма, той просто за леснотия се прави на немощен, дано отърве копането, което изобщо не е приятно не само за него, но и

за всеки друг. Но другите си копаят, пък той не ще, измъква се, клинчи. Не нефелни, ами големи шмекери са учените хора – тъй си мислели котленци, на които такива никак не минават.

[Творчество]

Още чирак, той открил насладата на всеки творец: да съчиниш нещо, което допреди миг не е било, игра на самата играчка със себе си, представление, в което ти си и карагьозът, и сянката му, и пердето, и невидимият майстор, създателят на цялата тази неистинска слънчева истина. (Ето защо творците, уж нежни духом, са и духом удивително издръжливи: всеки от тях носи вътре в себе си скрита машина за забавление, чрез която си изработва разтуха през часове, дни и години, иначе не съдържащи нищо разтушително.)

[Балканските работи]

Хайдут Сидери из България под робство имало, те били много. Но Хайдут Сидер нито произвеждал, нито отглеждал и образовал деца, нито писал, нито проповядвал; той живеел на воля в гората. А безбройните несидери, които трябвало да продължат народа и натрупванията му, извели ни до Възраждане, тия българи просъществували по софрониевски – лъкатушейки между капките. (Ако можем да сравним с капки убийствата, грабежа, унижението.) Както ще се уверим, това било не по-безопасно, нито по-малко храбро от Хайдут Сидеровите подвизи.

[Неологизми]

несидер (1978 г.)

[Словото]

Всяка книга сякаш е живо същество. В своите първи страници тя едва прохода, изреченията ѝ са несигурни и несръчни като пълзенето на незакрепнало дете, думите ѝ още си търсят стъпката; непохватни, без своя собствена походка са и изреченията – книгата се учи да ходи, да говори, неясно е още какъв да бъде гласът ѝ по звук и сила. После говорът ѝ укрепва – вече не ще го сбъркаш с друг, той е само неин; неповторимо нейни са изразите, с които си служи все по-уверено, разиграва ги, както младият човек обича да се перчи, за да се хареса – книгата е набрала сили. Пълнокръвно и със сигурен ход тя те води напред, сякаш че зрял мъж крачи пред тебе, а ти стъпваш в стъпките му с чувството, че из полята, които той превзема, няма друга пъртина освен отчетливите, верни следи. Хубавата възраст на една книга трае дълго – както бива и с хората. После книгата се уморява, иде заникът ѝ. Подобно на стария човек тя или досадно се противи срещу края си, та дотяга на околните, или от отврата и изнурение бърза да умре как да е, само веднъж да се свърши. Както при хората, тъй и при книгите най-трудно е да бъде измайсторена старостта. По-мъчен от нея е само майсторлъкът на мренето: финалът на човека или на книгата, все едно.

[Творчество]

Големият талант не си знае силата; за нея наистина няма ни канон, ни пречки, ни съображения. Талантът е природно явление, като наводненията например.

[Творчество]

Дарбата у човека е като жила самородно злато, вградено в подземни скали. Ако узнаеш, че я имаш – ако някой друг ти посочи това, – впрягаш се в копан, за да я изкараш на бял свят, пред хората. Въпрос на неистов труд, но одарените са и обсебени, на тях трудът не тежи. Мнозина обаче не подозират дарбата си – тя тихо лежи под тежки пластове грижа и боязън, под житейски наноси. Но както подземните ручей в ненадеен ден из пътя си към слънцето изнасят върху земната кора люспици самородно злато, тъй и болката, трусовете, любовта или страданието, които разместват наслаганите у човека черни пластове, внезапно изваждат на бял свят скритата човешка дарба.

[Балканските работи]

Народните приказки често вземат на подбив попа, герой хитър, алчен и главното – невярващ. Наистина българските попове били най-малкото лица духовни, те трябвало да носят всички качества на първенеца мирянин в едно забравено от бога общество. Тия качества отглеждал у тях самият нашенски бит; той не оставил българските попове да принадлежат на общението между човеците и бога, нито да залягат за духовния си растеж – тях властта и времето им товарели с най-земни задачи. Впрочем, за да се отдадеш на попуване, освен другите земни качества, се полагало още едно – храбростта.

[Живеенето]

Необичайно изглеждал човек в такъв ден – и радостен, и тъжен. От утре двамата тези ще бъдат стопани на свой крак. Закъсо ще ги мами обичта им, сребрилата птица, дето кръжи над живота човешки броени месеци; човек се втурва подир сянката ѝ – тласка го неразумната му кръв, – докато най-внезапно се озове всред неизбродим лес, където всички дървета са еднакви. Донякъде му дава сили споменът за любовта – как крилато е търчал през открито поле, под слънце и перести облаци. Отново отпада, вразумява се и разбира, че излизане из леса няма.

[Смърт]

А ето и гроб, макар не подир неделна служба, човек мре безразборно, където го е застигнал архангелът. Натъкмен като за голям празник бил мъртвецът, най-сетне празнувал, че е улучил излаза из житейския лес, най-сетне бил отбил дълга си, принесъл своето.

[Живеенето]

Чужд за всички движения и звуци под похлупака на котленското небе, попът седеше, цял събран навътре: задаваше въпроси на бога и на себе си. По едно време взе да ги изговаря.

Това стана внезапно само наглед – иначе премного от пътеките, които Стойко бе извървял, водеха тъкмо там: към онова, което хората му викат лудост, а то е просто безсилие да подчиниш мислите си, да не им даваш глас. Ето и бедата на Стойко: неговите мисли бяха силни, пък той – слаб. Мисълта му взе връх над него, тя го тласкаше на разни страни, бичуваше го с триста душевни болки и го смазваше със своето тепло. Повечето му мисли бяха въпросителни, отговори почти нямаше, затуй въпросите увисваха като камък на Стойковата шия и го теглеха към някакво тъмносиньо, безмълвно дъно. Вкопчан с ужасени пръсти о острия ръб на онова тъмносиньо – ръба на волята си, – Стойко смогваше да се задържи без вик и сълзи до залез слънце. Щом слънцето зайдеше и Котел се прибереше от чаршия и дюкяни под къшните стрехи, Стойко отпускаше вцепенени пръсти и пропадеше към бездънието. Дълбоко, още, още, пак дълбоко, още – без дъно, вярно. Там, в кладенеца на душата му, нямаше никого и съвсем нищо. Едната тъмнота и страховитост. Смъртно уплашен от душата си, Стойко сбираше силици, отлостваше портата и опипом поемаше извън село.

[Неологизми]

бездъние (1978 г.)

[Балканските работи]

Из мюсюлманските предели броят лудия за човек божи и не го закачат. В земите на султана бе лошо не за лудия, а за разумните.

[Творчеството]

Писателят изгражда произведението си такова, каквото не би могло да не бъде – тази особеност на художественото творчество наричаме органика. Тя го сродява с природното творчество. Кому иде да обвини природата: „Защо не си поставила Витоша от западната страна на Софийското поле, та да спира лошия вятър?“ Никой и не помисля да натякне на природата: „Ако не беше допуснала това земетресение, нямаше да събориш крепостните стени на Царевец – на какво прилича това?“

Доста подобна е работата на твореца, защото той е някакво продължение на природата; чрез неговите ръце, ум, глас действа нещо извън волята му – природните заложи, дарбата. Писателят е властен да напише или да не напише книгата си, но ако я напише, тя може да бъде само такава, каквата е.

[Словото]

Поне половината стойност на всяка творба се осъществява чак с

възприемането ѝ; писател и читател създават заедно едно произведение. Пишейки, човек не винаги е в състояние да пресметне и втората половина от работата си, защото ще я извърши не той, а неизвестният приемник на словото му.

[Творчеството]

С книжния герой се случва така: не от тебе зависи да го пренебрегнеш, щом вече си го създал. Не можеш го уби например, ако у него е заложена жизнерадост. Ако си достатъчно вещ, в твоя сила е да му нанедиш черти, които убедително го променят, правят го нов човек, както се казва. Но за такава промяна трябва да поискаш неговото съгласие, той може и да не рачи.

[Балканските работи]

Не Румелия, а светът би погинал, ако гладните вземеха да се предават един другото.

Ето как Софрониевото майсторство стъстило в три реда въпросите на човека от смутното време. Срещата на трима души имала своите конфликти, развитие, решение – както всяка драма. Неин загатнат, но определящ двигател било тържествуващото над човешината насилие. Нейната поука била: въпреки различията мирните хора ще постигнат единение, за да се спасят.

[Живеенето]

Сетното Софрониево десетилетие било доказателство, че винаги и всякак си заслужава да се живее, че дори най-късните човешки дни могат да бъдат запълнени със значимото съдържание, което не е донесла ни младостта, ни зрелостта на човека. Алчен за знания, жаден за изява, гладен за действие преминал Стойко-Софроний всички свои години чак до старост. Битието му отпускало трошици знание, броени глътки изява, оскъдни залци действие. Те може и да били премного като за българина от най-злото робство, но за един даровит човек си оставали гол глад, чиста жажда. И цялото туй безогледно жестоко битие, което принудило даровития да гладува и жадува до късна старост, изведнъж развързало кесията си – заляло го със съблазни.

Хе-хе! – сякаш се гаврело то с нефелния сега някогашен мъж. – Нека те видя! Днес никой не те тика в затвора, не скубе брадата ти, не ти хвърля клуп на шията. Днес си на свобода, wśród учени и книги, всеки ти иска ум и ти предлага да му съдействаш. А ти не можеш! Ето така, преди да убия всекиго – гаврело се злорадото битие, – доизмъчвам го: разстилам пред полуслепите му вече очи сватбена трапеза от възможности. Искам умиращият сам да си признае, че няма нозе да прекрачи към нея, че няма ръце да посегне...

Нещо подобно ще да измайсторило битието, за да дооскърби един от милионите оскърбени в историята, преди да го затисне с гробищна пръст – животът си има такива похвати, той охотно бие вече пребитите, защото му е по-лесно. Но има и други похвати, които са

достояние пък на човека, те са възпети още през най-древно време. Митът за Прометей не е мит, а често наблюдавана история.

Нелеп изглежда дори помисълът човек да се опълчи против боговете и бурята, против зверове и мълнии – жалък животец, нескрит дори под люспи, козина, черупка, както бива при другите твари, голотело без рога и нокти, без свойството да мени боята си, без бързи нозе и висок скок, най-ранимото от всички творения на природата. Това е Прометей – безпомощен, колкото гол охлюв, – когото някой зъл смешник е приковал с гвоздей о греда, за да се развесели от гърчовете му.

Но най-веселото всъщност е там, че човекът все пак побеждава.

[Творчество]

Хиляда денонощия на принудително седене са жива мъка за всекиго, освен за писателя. Дори и тогава, когато той подозирал, че я днес, я утре в стаята му ще нахълтат джелати (понеже господарят им е узнал нещо, което не е бивало да узнава), пак не било страшно – до влизането на джелатите можеш да отхвърлиш още някой лист.

[История]

Историята не е неразгадаема, стига да подреждаш без предубеждение безредно пръснатите ѝ отломки.

[Творчество]

На това може да се възрази: писателят се ражда такъв, изключено е, щото някой, живял като просто оръдие за препредаване на чужди мисли и вълнения, пред прага на гроба си да се взриви, да разбие ограниченията, в които умът му се е свивал цял живот, и сам да стане източник на неповторимо собствено слово. Вярно си е. Но има и друг начин, по който може да се роди писател – Софроний е пример за това. Ако се родиш, да кажем, призван за живописец, а си се появил в страната на слепците, където няма кой да види, да хареса, да обикне шарената игра на четките ти – ще ли се развиеш тогава в живописец? Едва ли. Творчеството не е само игра на дарбата, то е преди всичко връзка, най-човешката връзка между един и мнозина. Творчеството не само не би могло да разцъфти, но и да покълне дори, ако такава връзка няма. Сигурно е, че неизвестен брой одарени български творци – даровити за писменост, за живопис, за ваяне – са поминали като шаръчии на стомни и гаванки, като резбари на геги и хурки, най-много като съчинители на песни.

[Живеенето]

Прекрасно е да те удостои народът ти, когато си млад и силен, красив и дързък. Тъжно е да бъдеш удостоен на преклонна старост! Хората, които чакат от тебе много, не може да не забележат как сълзливите ти, недвиждащи очи мъчително примигват при ярка светлина, как дълго се взират, за да разпознаят дали е влязъл Пенчоолу, Сава или Карата. Не може водените от тебе хора да не

забележат, как с бавно скърцане изправяш гръбнак, а нозете ти не поминават без помощта на трета нога – патеричката. Тътриш се пред множеството, което би вървяло три пъти по-устремно, ако от почит и жалост не запираше крачка, за да не изпревари своя сакат водител. Викат събеседниците ти три пъти по-високо, отколкото трябва, за да набият в слуха ти, в ума ти приказката, важна за общото дело.

[Живеенето]

Хилядите деца на Софрония, които били обвеяни от вдъхновеното му слово, почерпили увереност, че българските работи не можели да не потръгнат най-спорно, щом са в ръцете на този сръчен и умен, неизтощимо жилав, сякаш безсмъртен старец. Хилядите негови деца не угаждали нещо, близко до ума: Софроний се борел със смъртта.

Много пъти през последното десетилетие той бил я заклинал да почака, да му откъсне скъпернически още някой месец, че нека и годинка. Отчаял беше себе си от живение Софроний преди четирийсет години, а сега му се не мряло – имал страшно много работа за довършване.

[Творчество]

Но ако в жилавата човешка душа има нещо крайно жилаво, то е талантът. Непобедимо могъщество съдържа тази иначе крехка, трептяща при всеки полъх човешка същност – дарбата.

[Творчество]

Вечната младост! – тази неизлечима мечта на човечеството, за сега е постигната единствено от истински талантливите творби. Безброй баячки, жреци, врачки и чародеи са търсили магията на неостаряването; темата на Фауст си остава тема днешна – кой ли смъртен не би заложил безсмъртната си душа срещу вечна младост! Въпросът е там, че няма купувачи на безсмъртни души, а всичко живо, дори безсмъртната природа, остарява. Не вехтеят само децата на великата дарба – ще рече, изнамерена е магията на младост безкрай.

[Дълг]   [Творчество]

Това е отликата на големия талант: отговорността, съзнанието за дълг, изпълнението на дълга.

Образ невъзможен Младостта на Раковски 1983

[Природните хубости]

Къде беше срещал тази бледоморава, умиляваща прелест, подчертана от усмивката на портокалово – портокалови тичинки? Какво бяха му говорили тънките като конец тъмнозелени остри листца? Беше ли спирал изобщо пред чудото на кърпикожуха, с който заспиващото зимен сън слънце си вземаше сбогом от земята, заметнала вече плещи с бозавия кожух на мъртва шума и прегорели треви? „Кърпете кожуси – напомняше на хората слънцето. – Стрейте се в кожуси и аба, докато си дойда пак!“

Кърпикожух – добре измислено и казано добре... Там, на пасището под Разбойна, моравите му китки съобщаваха надежда, че подир мъртвилото отново ще грейне лято с мека като свила трева, с цъфтеж и галещ ветрец.

[Рождение, детство]

Неназоваема приятност съпровождаше всичко, което това дете извършваше. Най-великата дарба – радостта от живота – го съпровождаше от първия му дъх.

Ето защо в спомена на заключения мъж цялото негово минало излъчваше недействителна всъщност хубост – тя не бе съществувала; просто той бе роден с очи, които гледат хубаво, с дух, създаден да облича красотата във възторжени думи.

[Словото]

Смълчано, та втрещено край оджака, докато мъжете разговаряха в полуглас все за най-едрата мъжка работа – за война и мир, за битки и свобода, за заговори и казън, – то не предсещаше, че тия едри думи ще засядат дълбоко и по-дълбоко в душицата му, докато тя расте от душица към душа, а оттам се издигне до дух. Ярко нажежени, те щяха да изгорят нежния филиз на други слова, които идват с възмъжаването ни: любов и благо, печалба и челяд. Вихрушката на големите думи го понесе още в детство, предизвикана от онази свръхестествена поява с искрящи очи и риж мустак, с подплатен вълчо плащ, с безброй ширити, ордени, среброковано оръжие и бодър звън на шпори.

[Словото] [Рождение, детство]

Там и тогава ще да е било посято у него чудато зърно: ни жито, ни плевел, ни биле, а все пак рядка кръстоска от всичките тях. Жито то бе поради плода, който можеше да даде, макар и несигурно, защото малко ли класове окапват преди жътва? Беше плевел, носейки

скрита, саморазяждаща се отрова подир своя дивно привлекателен цъфтеж. Но беше и биле със силата на насочена магия, замайваща сладост и изкушение. Това неразгадаемо зърно посява в детски души само майката чрез думите, с които тя приспива, утешава, образова. Тия думи по мъгляв закон (навярно зависещ от почвата, тлъста или постна, яка или болнава) предизвикват у дъщерите и синовете ѝ нетърсен от нея, а често и против нейните намерения кълнеж.

[Словото] [Рождение, детство]

Провървя им. Най-важното е да ти провърви на майка. Стойковица умееше да приказва така, че всичко – ниските, окадени до орехово греди, самодоволно пълните ракли и немирно веселите черги, лекомислено святкащият бакър, – всичко в къщи млъкваше под думите ѝ. Вретеното мъркаше между умелите ѝ пръсти, огънат разиграваше необикновени сенки по синьобелите стени, прозорците слепееха под тежките клепащи на дъбови капаци, а Стойковица говореше, говореше. (картината е съвсем възрожденска и повече от традиционна, но истината е тази: в зората на всяко открояващо се мъжко дело седи пред огнището по някоя златоуста майка и говори, говори... Друга истина по въпроса няма. Няма в живота мъжко пристрастие, което да поведе началото си от по-сетне, от след една майка. Особено щом бъде думата за мъж словесен.)

[Живеенето]

Вярно ще излезе май, дето най-твърдо вярва в себе си не сиромашът, издрапал до големство, ами онзи човек, който познава световните превратности: нагоре, надолу, пак нагоре, пак надолу, естествено. У такъв човек се вгражда по привычка убеждението (единственото всъщност истинно убеждение), че животът е страховит и весел като гергьовска люлка, че нашият живот е многократно горе, долу, и пак. Че – весел, какъвто е – в него, да си признаем, страховитост няма, защото в края на краищата той си има край. Та световъртежи или припадъци поради житейското люляне такива хора не познават.

[Техники]

Но бащата бе забелязал от опит, че златото е не твърдо, ами течно: както и да го стискаш в треперещи шепи, то се процежда с времето, изтича. Няма вечно имане, опазено и препредадено, винаги растящо; да завещаеш злато е все едно да вярваш в закрилата на водни духове, каквито, говореха, в Котел изобилствали заради ония начесто извори.

Бащата бе забелязал от опит, че трайност и привычката да се множи има само учеността. Пък е и неотнимаема, вързана не в кърпа, а още по-сигурно: скрита в костена кутия, която не ще претършува никой обирник.

[Живеенето]

Но първородството, очаквано от двама, дето се искат, остава да

носи напрежението, речи го, на онази едва-що споделена, неизляла се страст.

[Живеенето]

Тъгата му бе не ласкава, нито унасяща – беше зла тъга, просто наказание. Тя седнаше свойски върху разкаляното от извержения дъно на килията и по обичай нареждаше думи на упрек, горки обвинения. Че и въпроси задаваше.

[Живеенето]

Нашето битие е изобщо битка. (Най-прякото сравнение.) Едната страна в нея олицетворяват душманите ни, многолюден стан на добре въоръжени, настървени и неподбиращи похватите бойци. Числото им е такова, че дори с лява ръка и без да се напъват, те биха усмъртили единичната човешка личност, имала нещастieto да не им е приятна. А като как тъй биват редки жертвите – смъртни жертви – на широко разпространения душманлък?

Лесна сметка: съществува и противников за тях стан, обикновено не по-малолюден. Попълват го приятелите на единичната личност. Удари и противоудари, бой, бой, бой! Силите са почти равни, сполуката клони ту насам, ту натам, редуват се дребни и едри победи, не се стига нивга до крайната. Желаете ли я от сърце, човек не предвижда на какво би заприличал по-нататъшният му земен път, ако споменатата битка секнеше: не живот вече, ами мълчалива пустощ. Та, слава богу, че житейските боеве край нямат, докато умреш от смъртта си. Нея видимо са ускорили душманите, но без тях пък приживе не би се радвал на приятели. Такива ми ти...

[Идеи, религии, идеологии]

Навярно разните господи са стговорна дружина. Как иначе да обясним необяснимата, но проверена истина, че – все едно дали угаждаш на Христос или на Мохамед – твоите въпроси се уреждат без задръжка. И като помислиш какви хилядолетия човеците са се требили, на смърти смразени заради разлика в бога им, заради нищожни различия в божлетата дори, става ти страшно: ако съществува безкрайност, то това е глупостта човешка.

[Живеене] [Реалност, истина]

По-нататък това състояние щеше да му стане привично: страстният стремеж да опровергае действителността. „Какво от туй, че била действителна? Що може тя, всемогъща уж, щом ти не харесва, не я щеш, не понася ти? Толкоз по-зле за нея!“ – закани й се Съби, без да подозира, че изрича наум едно от правилата на бъдещия си живот: толкоз по-зле за действителността!

Като разсъдиш – кой я е създал? Хора, човешки вкусове, воли, усилия. И още: нечии победи, поражението на другото. С кое право тогава историята иска, щото по-късните люде да се съобразяват със създаденото от предхождалите ги?

[Живеенето] [Идеи, религии, идеологии]

Случвало се е неведнъж: увлича те и те понася нечие внушение. Застане до тебе на живописен бряг юноша като сокол – дързък, вдъхновен от преношуването със съвсем млада идея. И заяви ти той, че ако си мъж, ще я прегърнеш и ти. Понеже мъжете смятат за задължителна тази работа с мъжеството, а откъде да знаят, че не е, впускаш се недомислено. Сетне се разбере, че обсебеността, която приятелят ти вродено си има, не била вродена и у тебе, та се спрепнеш или направо побегнеш. Нарекат те тогава изменник, без да разсъдят, че никой не е в правото си да иска от тебе нещо, което не ти е дадено – то просто не съществува. Благообразно лице и ранна мъдрост например – да. Но сокол например – не.

[Творчество]

...надарените са и разсеяни, защо иначе не те биват най-овластените, най-богатите сред хората, където алчно се наслаждава на сполуки бездарният? Защото другаде им е умът.

[Живеенето]

„Човеците май че се делят не на богати и сиромаси, не на черни, бели и жълти, ами на родители и неродители – мислеше си изнурено старият. – Онзи, дето няма да трепере за благото на низходящи, не знае нищичко; той надменно разполага с дните си, дарени му всъщност от другото, по-скъпи другиму, отколкото на него самия. Неродителят е властен да крещи срещу неправдата световна, понеже тя ще си го върне тъпкано нему, не на деца и внуци...“

[Природните хубости]

Георги Македон се наслаждаваше на Медитеране – най-доброто, създадено през шестте работни дни на Саваота: без мяра ярко небе, без мяра ярко море, огърлица от живописни острови, гълчава от три континента реч, евтини крайбрежни кръчми, стодни жени, провансалско вино, разюздани призиви за свобода, равенство, а също и кралска полиция, ама нищо.

[Работата е свобода]

Няма училище, ни университет, дето да заменят по полезност, по обхват и плодове самоучението – дълга, който някой си вменява да се образова катадневно и нощем. Затуй повечето люде, зачудили света, обикновено биват самоуци, а оттам и самозванци. Види се, дипломата няма свойство да затвърди у човека достатъчно самочувствие и онова рядко съзнание за правота, за всепобеждаваща собствена воля, които му вдъхват самотната работа и упорните изисквания към себе си.

[Техники на живеене]

Но при все че животът човешки е едната си загуба, появяват се тук-там хора щастливи; те не приемат да губят, те винаги намират печалба там, където нещата свидетелстват за жив зян.

[Живеенето]

Има хора, сподобени с дар да сказват, да пишат, да пеят – редки хора. Но къде по-редки от тях са надарените да живеят. Навсякъде по света ще се препънеш о множество, което дъвче, без да му е сладко, пие без, да усеща вкус. Което гледа със слепи зеници танца на приятно развалени жени и остава глухо за сърцегубителната песен на поета. Пълно е с такива. Обида са те за твореца на хармоничния всемир.

[Живеенето]   [Реалност, истина]

Често забравяна истина е, че душата човешка се отразява най-точно върху човешкия лик. Когато някой вземе да пъшка, че се излъгал и разочаровал, че се опропастил, отдавайки някому приятелство или обич, пък онзи излязъл никакъв, това са били не приятелство, или обич, а гламавост; невъзможно е да те заблуди нечие лице. Ако ли си го недогледал и неразучил, вината е твоя. (Според китайците няма по-тежък грях от глупостта. Защото веднага трябва да заплатиш този грях, затуй.)

[Раждане, детство]   [Живеене]

Каквото и да говорим, човек идва на света какъвто са го натаманили родителите му: недокръстен (има такава дума). А става докръстен (такава дума няма), сиреч кръщава се, приема вяра някаква чак когато сам нарисова чертежа на личността си и се залови да го изпълни. Другояче казано, там е истинското му рождение.

[Неологизми]

докръстен (обратното на недокръстен) (1983 г.)

[Идеи, религии, идеологии]

Третата стихия, която работеше Раковскаго, бе слабо позната за природния човек. Идея се наричаше тя. И там е загадъчното в живота ни: вековечните, все печелещите сили по правило отстъпват пред незадължителната, почти измислена мощ на идеите. Каква е мярката за съотношението им ли? Проста. Малцина са погинали в името на рода, на разбогатяването му; мнозина са погинали заради някаква съчинена от тях, че дори и от другите идея.

[Живеенето]

Печално е, че съвсем всеки добива зрелост и опит, познания, прозрение (залог за сполука е вкупом това) по причина на изтърпени

страдания. Другояче казано, за да спечелиш, следва да загубиш преди туй, да губиш много, силно, болезнено. Никое образование и мъдри съвети няма да ти въздадат плода, който със сълзи и сополи береш подир поредната своя убийствена мъка. Колкото повече бъдат те – мъките, уви! – толкоз по-корав, устойчиво свършен плод натежава в кошницата ти.

[Словото]

...още една спотаена дотогава стихия нахълта в душата му: списателството.

Що за стихия? Че нали няма по-кратко занимание от писането? Че нали всеки пишещ е човек свит, замаян и извън житейските стълкновения? Надвесен над белия лист, той с часове гризе перото, вдал се навътре, а не извън себе си, докато ближните му вилнеят наоколо, воювайки за земни блага, и главното за него – да впрегнат него в плододаен, вместо в безплоден труд.

О, не! Не е вярно, че списателството не било лудеене, и то буйно. Мъчно ще се намери друга обсебеност, която тъй да подчинява мисълта човешка и да я препраща от пусто към празно, както бива със съчинителството. Онзи, пропуснал да ѝ се изплъзне време, вече не става за работа, загубен е той за градивните делници. Навярно загдето пишещият гради пък нещо далеч по-съблазнително и свидно за изкушения му ум. Нещо, достойние само на бога: измислено от него си цяло мироздание. Е, разбира се, че кое да е – било то най-сладкото, най-ситото от веществения свят – ще ти се стори прашинка, ако го сравниш с цяло, собствено при туй, мироздание. Прочее, нека не жалим писателя; дори той да бъде гладен и бос, по-богат от него няма.

[Словото]

[Реалност, истина]

Тук може да бъде поставен въпросът за неустановеното равновесие между действителност и словотворчество – въпрос неслязъл от дневен ред до днес. Лъже ли ни Раковски в спомените за хапуса? Не. Верен ли е той на житейската правда? Не. Тогава?

Най-трудно постижимото (когато търсиш допир с отминали времена) е не да възкресиш събитията, ами да проумееш, сякаш срещан наживо, човека от ония времена. Трудничко ще повярваме, че едва преди век истината бе твърде далечна от днешната. По-точно, викаха истина на друго. И още по-точно, тогава пишещите не се чувстваха задължени спрямо нея. Както е известно, вътрешната свобода у човека – за разлика от външните свободи – непрестанно намалява; орязват я все повече закони на мисленето, правила на писането, забрани на науката. Докато детинската радост от грамотата, която беляза Европа през предишния век, позволяваше всекиму да се изрази както може или пък да си избере книжовен образец по свой вкус.

[Природните хубости]

Дали не тъкмо това място той бе сънувал преди три години? Тогава,

в съновидението негово, то беше било огряно от нетленната хубост на детските спомени – с утроени по сила бои, донякъде зловещо, както всякога бива природата в паметта на едно дете. Сега Балканът опрощаващо прегръщаше своя завърнал се син, гальовно му предлагаше удобния си слънчев склон, угощаваше го с хладки сенки и вкусна вода.

Жарта на късно лято, прегорила равнините, губеше сила над балканските поляни – те зеленееха, все още пропъстрени от еньовче и мащерка, огласени от звъна на стадата. Плътен букак ги ограждаше по-надеждно от крепост с хиляди вардяни; от незнайно време властта заобикаляше планинските гори. Тук беше Българско...

[Живеенето]

Коледно време... Свински квик из всеки двор, черни кръгове всред бездънната белота, пламък посред черното, а над него котел, откъдето извира дивен мирис на бахур и сарми. Повеселели дечурлига, разтоплен булки, здраво пийнали мъже. Иде празник... Запразнява два-три пъти годишно иначе темерутски смръщеният българин под османско, затуй и празниците му са смес от стръвно ядене на забранена в корана свиня, от тъмно вино, пак тъй забранено, от отчаяно красива и радостно жестока песен. Всичко бива позволено по празник! – святка в очите на внезапно несрамливи моми, в разпуснатите закачки на иначе смотани момчета, в полусмеха-полуписъка на прецъфтели жени или в бойкото пиянство на мъжете им.

[Балканските работи]

Една малко позната страна на робството ни е мюсюлманската човещина – твърде различна от християнската, за да бъде разбираема за нас. Турчинът ще те съсече като нищо поради ненадейно осъзната лична обида, верска непримиримост или пък бидейки насъскан в името на своя пророк; примери за това не липсват. Но те не ни оправдават да недовидим, че турчинът не е играл двойно, че му е било чуждо предателството, толкоз разпространено всред християнията, вярата изначално двойствена и неискрена някак, понеже изисква от тебе противоположно да обичаш врага си.

[Идеи, религии, идеологии]

А нищо не можеш да сториш с несъгласния. Дори да му теглиш ножа, той пак ще си остане един заклан несъгласен.

[Словото]

Истина си е, че епическата проза е труд изнурителен и навяващ досада вместо радост за писателя; къде по-привлекателна духовна наслада представлява плетката от стихове.

[Словото]

Неизречено приятно бе да се пробудиш заран с предчувствието, че те очакват цял ден и половина нощ създателство – ще създаваш изискан свят от думи, думи, думи... А думите ще излят и мъката ти, и твоето нетърпение да се добереш до каква да е надежда. Ще изградят дори самата надежда, о която се опираш, нехаейки, че си я съградил от думи. Та нали всяка вяра е слово.

[Идеи, религии, идеологии]

Та нали всяка вяра е слово. Какво значи – чие?... „И защо българската вяра да не поеме пътя си от мене? – размисляше доброволният затворник. – Все някой трябва да я изрече. Тъй, както Исус изнамерил нашата християнска, както Мохамед издялал исляма... Разликата е, че българската вяра, такава, най-обща, я има отдавна, но ни трябва не обща, а точна... Идея със свои начини да се осъществи, със свое войнство, със срок за събждане...“

[Фолклорът]

Загдето Георги от твърде рано се посвети на висока наука, не му достигна един дебел пласт от тогавашното народно образование: приземният, обичайният, доразумният. Че нали в приказки, песни, гатанки, скороговорки и най-невъобразими суеверия биваха възпитани децата на майка България в течение на последното хилядолетие. [...] По същото време обаче развита Европа взе да отделя особено внимание на всякакви предания и обичаи, останали от дълбоката древност на разни народи, чак и на далекоизточните. Тъкмо високата наука ги диреше, изследваше, вадеше от тях заключения не само за миналото, но и за сегашното битие на въпросните народи. [...] И после, нима науката трябваше да ходи до Индия, Япония, Америките, дано открие корена на най-ранното човешко творчество, когато ей тук, в отстранения от коловоза на историята Балкан, същият този корен изпъкваше на повърхността?

[Балканските работи] [История]

Навсякъде по света хората сплащат и кроят изписани листове, като упорно залягат да ги умножат чрез свидетелства за себе си и за своето време. Навсякъде и винаги наследниците са съдили за живота на предците си, за техните грешки и постижения, за всичко вече изчезнало изобщо въз основа на избелелите редове от нечия нетленна ръка. Планини изписана хартия – това е хазната, която съдържа несметното богатство на един народ; следи от миналото му.

В България свидетелствата са малко. Според неписан български закон събират и пазят писма само шантавите, дето си въобразяват, че такива писма ще бъдат някога от ценност. Според същия закон съставят жизнеописанието си съвсем шантавите, които още повече си въобразяват, че животът им съдържа нещо историческо. Българската добродетел – да бъдеш скромен, незабележим, неоткрояващ се – е намерила израз в горния закон. Поради което в България свидетелствата са малко, та всеки историк е и мъченик, занаятчия без работно вещество.

[Словото]

Тя, книжовността, има такова качество: привикваш ѝ, както играчът привиква с комара. Затуй, че списването е всъщност игра – играе писателят сам със себе си и по-точно против себе си.

[Живеенето]

[...]животно, незащитено – както биват останалите – чрез козина, зъби и нокти, човекът е по природа плашлив, а най-силно го плаши доброто. Стряска му се той, бърза да си намери мъка или да си измисли терзание.

[Живеенето]

То, щом разни какъри поотпуснат човека, досеща се за какво? – За жена.

[Словото]

Той не бе помислил да се отчая, гдето и първият, и вторият от „горските пътници“ се изплъзваха от волята му, поемаха собствени пътища. (Пътници – нали?) Учен, Георги бе учил, че творбата може да ти изиграе и лоша шега, като се отпрати в противна на твоите намерения посока.

То е, както при бременност. Всяка двойка, постигнала зачатие, вече вижда мечтаните и твърде определени черти на бъдещия свой плод: хубостта на майката, силата на бащата, мъдростта на бабата, но и качества, къде по-висши от онаследените – съвършенство. А се пръква пълна неочакваност – обединила непредвидими белези, враждебни на всички очаквания. Нещо, само по себе си.

Така е и с творбите. Уж заченати не дори от двамина, а от едного демиурга, те бързо се изкопчват от неговата сръчна ръка и предначертаващ ум. Творбата следва неизследвани пътеки, водейки за носа – сякаш панаирджийска мечка – своя съсипан създател. А в края на пътеката му се ухилва жизнерадостно: ето ме, и никак не може да ме няма вече!

[Дълг]

Да поемеш дълг е въпрос сложен, дори загадъчен. Някому, на мнозина всъщност, обществото вбива и вбива в ума, че са длъжни спрямо същото общество. А ония не искат да знаят, при което останалите допускат те да не щат да знаят – няма действено наказание за подобно бягство, затуй. Пък току се появи друг, комуто никой нищо не е възлагал, не го е товарил със задачи – поема той обаче самостоятелно и най-отговорно тежък дълг. Понякога дори се опитват да му пречат хората, заради чието добро носи тежести и опасност, отказват му дребни грошове, покрив, хляб. Гледат го отстрани някак, чудят му се. „Кой дявол го кара?“ – питат те разумно.

Словосъчетанието „вменява му се в дълг“ е безсмислица. Дълг е

всъщност всепоглъщащото чувство, което един човек си налага – поставя се под негова повеля – самолично. Не откън ще дойде тази повеля, а откътре и издълбоко.

[Дъл]

Няма, види се, по-противоестествена мъка от тази да изкатериш стъпалата на отговорност, с която си се нагърбил сам. Всеки миг ти можеш да я отхвърлиш от плещи, всички наоколо биха те приветствали за твоето отстъпление от себе си – биха се разсмели доволно, ще те тупат по рамото, ще те черпят и ще се разотидат удовлетворени: присъствали са на още едно падение към Голгота, на още един отказ да бъде превзет върхът на себежертвата. Твърде точно бива оценена от благоговеещите потомци стойността на всяка крачка из пътя към Голгота – мигове, часове на неимоверна душевна борба: защо се мъча, за кого се мъча?

Бомбите 1985

[Рождение, детство]

По-мразовито, по-гладно, по-тъмно – за подрастващите това не означаваше бог знае що, понеже покрай тях отминаваше все още най-злото: отговорността. (Да бъдеш дете по онова време беше нещо като военна служба – не привилегия, а ограничения в името на бъдещо добруване. Въпрос на възпитание, а възпитанието си човек можеше да обсъжда след пълнолетие, не по-рано. Туй имаше прекрасни страни: например, че не си отговорен, ако изпълняваш всяка заповед или пък ако й се изплъзнеш незабелязано. При забелязване биеха.)

[Рождение, детство]

Детската себичност наподобява пашкул, непостижимо природно съвършенство.

[Смърт]

Е, същото е при терористично въздушно нападение. Естеството те е вкарало без твое съгласие в лотария с печалби и загуби – въпрос на съчетание на числата. При нея са непоносими само първите минути, защото мозъкът ти се противи с най-високата своя честота: не искам, не ща! Живее ми се, другояче казано. Макар казано с неудобство пред хора възпитани.

[Словото]

Вярно излиза, че последният дар, получен от нас, е словото. Доказателство: при опасност то изчезва най-напред.

[Живеенето]

До днес не си представям нищо по-покъртително от човек без дом. Убедена съм, че гладът, немотията, безработицата, страхът, унижението са недотам жестоки, ако имаш над главата си покрив – какво да е убежище, където нощем ще приспиш своя глад, немотията и прочие. Не личност, не дори бозайник е съществото без дом; имат такъв чак мравки, пчели, раци и свраки.

[Работата е свобода]   [Техники]

Описаните часове ще да са ми завещали едно здраво правило: при беда не стой на място, не затъвай в чакане! Бездействието е винаги печелещият враг на хомо фабер.

[Смърт]

Оттогава насам съм си мислила неведнъж: може би е по-приемливо да умреш от насилие брутално, отколкото от смърт, съпроводена с фантазия. Има, щото, разнообразни начини умирачката да се изгаври хубавичко с тебе, преди да те фрасне неспасяемо.

[Смърт]

Вярвайте, сред широката палитра от човешки чувства съществува и такава: ей сега ще се мре! То не се отличава кой знае колко от останалите. Някъде по ръба на съзнанието, отпъждана и все натрапваща се, съжителства със всекидневието ни следната простичка мисъл: без мрене няма да е. Както всеки траен натрапник, тя ни обезсилва с непоносимата си досада – че кой не ще подаде на просяк, гонил го прекалено дълго? Добре де, казваш подир достатъчно търпение, вземай и – айде!

[Смърт]

В ранна младост не разбирах защо възрастните хора обичат живота. От върха на цветущата си младост ги презирах. Към края на младостта те ми бяха забавни: шо толкоз намират в живота? Днес се съгласявам с тях.

[Живеенето]

След Индия, след Африка не изпитвам състрадание при нечий трагичен монолог, при сълзи. Ако би бил наистина злочест, мой човек – иска ми се да река кораво, – щеше да мълчиш. А щом се вайкаш, че и плачеш, добре си. Истински нещастният знае: няма кому да се надява освен на себе си.

[Реалност, истина]

Чудно. При всички твърдения колко основен бил нагонът ни към познание, длъжни сме да отбележим: доста по-основно е нашето желание да не знаем. Човечеството отминава, извърнало глава, покрай немалко въпиющи истини, стремейки се трогателно да удължи своето незнание. Такова упорито бягство например е да си спестиш среща със страха. Вероятно загдето той притежава отвратителни черти. Не ги наричам животински, за да не обидя животните.

[Живеенето]

Нищо е човекът, изтръгнат от човешките взаимоотношения; всред непознати ти всъщност не съществуващ, няма те и сякаш никога не си бил. Дотам, че току вземеш да се питаш: аз ли съм? Съм ли изобщо?

[История]

Ех, защо историята тъй рядко интервюира работния гражданин! Че от кого, ако не от него, тя ще научи например кога една държава е фалирала въпреки новичките офицерски униформи, точните изстрели, байраците, съсирената или още топла кръв, наглите маршове по радиото и несмаслените речи, в които някой си все по-често се позовава на отечеството?

[Техники]

Колко щастливо всъщност сме устроени и колко несправедливо е, че не ни хрумва да благодарим за това на майката природа. Забелязвате ли? Ние не търпим трайно печал, мъка, чувство на самота, на обреченост, на безизходица. Изработват се у нас секрети или ензими може би, които превръщат тия отрицателни вълнение в дестилирана вода или физиологичен разтвор, да го речем. По своята същност човек е неспособен на нещастие, та бърза да го преработи в други едни работи: мъдрост, злоба, примирение или радост от простите неща.

[История]

Уви, историята работи не с истини, а със свидетелствата за тях.

[Природните хубости]

Мнозина смятат, че гражданинът си няма сетива за естеството, че ако не си се родил на село, не ти е дадено да се вчуваш и вживееш в природните елементи.

Убедена съм: съвсем напротив. Иначе би следвало роденият зрящ да се радва на света по-силно, отколкото прогледналият слепец, а не е така – нищо, дадено ни по рождение, няма висока цена за нас.

[Рождение, детство]

Може би грешим, когато подробно поучаваме децата кое какво е и що означава; няма ли опасност да ги направим по такъв начин обитатели на един общовалиден и общоприет свят? Че в него може да нахълта всеки друг – чуждо нашествие, от което къде да избягаш?

[Рождение, детство]   [Работата е свобода]

Антипедагог, какъвто съм по рождение, позволявам си да теоретизирам: защо не учим децата, че трудът е най-забавната от всички игри? Защо делим дейността им на удоволствия, от една страна, и на работа – от друга? Не може ли да ги възпитаваме в убеждението, че става дума за тъждество?

[Рождение, детство]

Е, и? – викам си сега, претръпнала от всечовешкото взаимно подценяване. Защото, нали, ако вместо да се смеем един другиму за онова, което не умеем, бихме се почитали един другого за това, което умеем, земята ще грейне като слънцето.

[Словото]

[...] все ми се струва, че драматургията е гръбнак на всяко словесно творчество. Ако една поема не е драматургия, значи не е и поема. Толкоз повече важи то за прозата: не можеш ли си я представи на сцена, в герои, ситуации и реплики, тя не е проза.

Без друго съм неправа, извинява ме липсата на филологическо образование.

[Словото]   [Живеенето]

[...] трагикомедията. Няма по-адекватно от нея обобщение на реалността. Останалите жанрове – комедия, драма, трагедия – са претенциозни тематични извадки от битието, целенасочен избор, условна конструкция. [...] защото животът, който живеем, е неделимо съединение от смешно и страховито – види се, Саваотът също е нямал филологическо образование и е избрал за

произведението си най-малко чистия от жанровете. И така, и иначе.

Засега не познаваме творба, по-многопланова, увлекателно, с неочаквани обрати, по-неизчерпаема на подтекст, тоест по-съвършена от неговата, та сме съблазнени да ѝ подражаваме, що се отнася до жанра.

[Живеенето]

Както се знае, взаимното непознаване не ражда добри чувства, макар и да не се знае тъкмо защо. По всяка вероятност тяхна подложка е страхът – човешкото животно поради вродена беззащитност се плаши от всичко неблизко и за всеки случай си го ненавижда.

[Техники]

От дядо научих, че откровено изповядваните убеждения са по-малко опасни от ония, които споделяш на ухо.

[Рождение, детство]

Така умира родителският авторитет – погребват го житейските катаклизми, пред които биват еднакво безпомощни зрели и невръстни.

[Живеенето]

Странно е, че човек, както и да бъде ограничаван от обстоятелствата – от война, немотия и прочие, – пак успява да завъди вещи.

[Рождение, детство]

Едно от най-сладките усещания, белязали човешкото детство, е очакването – очакваш нещо бездруго прекрасно.

[Рождение, детство]

Дали има нещо по-себично от детето?

Наказание за нехуманната му себичност е целият негов по-нататъшен път. Приказките за ада имат разумна основа: ад е нашето превръщане от деца във възрастни. Не би могло да се съчини по-болезнена казън от тази: как безметежно пърхащото пиле мигом влита в кафеза, осъдено да гледа през решетка – вече проскубана сивееща птица – всички по-нататъшни ярки дни, изпълнени с пърхане на дребни още пилета.

[Живеенето]

Тъжна, несправедлива отговорност е родителството. Влизаме в нея през шемета на слиянието и във весело очакване на плодовете от този кратък празник – несъмнено съвършени плодове. После заораваш целина, чийто край се губи зад хоризонта – отвъд срока на живота ти, сиреч, – като всяка следваща стъпка е по-отмаляла, залитаща.

[Идеи, религии, идеологии]

То си е закономерно: когато на дневен ред бъде поставен проблемът за доброто на човечеството, проблемът за доброто на човека губи сила.

[Живеенето]

Извън човешката глутница – клас, село, учреждение, казарма – човек проявява човешина; той не рискува да го срѣфа глутницата, загдето се е отграничил от нейното поведение и присѣда. Застане ли обаче в строя на себеподобни, длъжен е да се присѣдини към тяхното единно отношение. Тъй просто...

[История]

Може и да е истина – дали някога ще узнаем? – че времето като категория представлява нещо неуловимо, спорно, наглед измислено. Във всеки случай долавяш, че неговият ход не е равномерен, както сочат часовниците – то ту се сбива, ту разтегля, понякога образува вихри или въртопи, сетне зажими и дремне десетилетие-две, докато отново го напушат дивите и то рипне непредвидимо. Зависи ли това от пълнежа му – било стъстен, било рехав? Или пък от опита, от умонастроенията на човека, който го възприема? Неясно е и неясно ще си остане.

[Техники]

Но човекът е устроен честито: когато не бива в състояние да вникне в значението на нещата, той стодно се оставя на течението им, надявайки се – с право, – че то рано или късно ще го изтласка до тих залив, където дал бог време да разсъдиш и ги обмислиш. Затуй и най-важното наше качество е издръжливостта; в подобна мяра не я притежава никой друг бозайник.

[Балканските работи]

Из обширните мюсюлмански предели грижа за децата на покойния поемат баща му, братята му – по нас такъв ред няма, има трудова вдовица. Дори в списъците на населението от Турско, където жените не се числят, числят се овдовелите българки – глави на семейство, отговорни пред данъчните власти и закона изобщо: вдовица Мара, вдовица Тодора, вдовица Рада... По нива-две, лозенце, бахча. Преброяването не включва децата, а би трябвало: пет, седем, осем.

[Истина, реалност]

Приказвайте каквото си щете, няма по-неопровержим аргумент – аргумент във всяко отношение – от победата. Останалите върхове във

живота ни сякаш са дошли да я заместят, уподобят: научни защиты, степени и звания за трудов подвиг, награди, юбилеи, трапези по празници. Всичко това отбелязва победи наистина, но мирни. С което ги принизява – те може би са действителни, а може би подправени, нагласени, заплатени дори; в мирния бит вървят такива номера и не само такива. Но я върви, че стъпки по втория начин бойно надмощие! Изключено е. Сражението – уви! – единствено е запазило своята девствена автентика. Само там надвива онзи, който трябва и не е възможно да не победи. Една от две, а не от стотици възможни възможности. Къде другаде през века на сурогатите ще намериш такава двайсет и четири каратова истинност?

[Идеи, религии, идеологии]

За мене срещата с бойци бе удар, трус, болест на мозъка ми – и до днес боледувам от гнил пацифизъм[...] Може би – мисля си – тъкмо случайността, крайно умножена от военното време, бива най-неприемлива за човека, понеже я причинява не неведомо кой, ами друг човек. Защо той убива тебе вместо мен? Защо съсипва нашия дом вместо техния? Защо осиротяваш ти, а не той? Случайност. [...] Оттогава се поболя съвестта ми, а може би е било мисълта. Тя не дойде на себе си дълги години. Вероятно – без да си давам сметка – тъй се приобщавах към пострадалите от войната: едни бяха загубили живота си, други – своето чувство за правота; едни – очите си, други – своето равновесие. Въпрос на случайност...

[Истина, реалност]

Бяхме дотам отмалели, че не се усещахме. Някаква обемна болка, съставена от рой дребни болезки, беше се залостила между денковете и майка ми: болката бях аз. И всеки от останалите, разбира се.

[Техники]

Макар при фашизма очите ми да смъдяха и сълзяха, докато съмне, спеше ми се, две не виждах, проклинах доброто възпитание като цяло, днес – когато всеки час ме доближава до вечната дрямка – си викам, че родителите ни са били прави, ограбвайки нашия детски, нашия юношески сън: те не ни разрешиха да проспим живота си заради някаква там майчина жалост. Станахме, бяхме и още сме поколение будно, действащо, произвеждащо, тъкмо загдето вместо жал те изпитваха отговорност спрямо нас.

[Смърт]

Толкоз – по въпроса за войнишката умора, че и за умората изобщо. Вероятно тя ни е подарена от естеството, за да приемем примирено, че може би и с облекчение смъртта. Ако бъдем все свежички такива, изпълнени с жизнерадост и способни да се наслаждаваме, що ли за ужас би представлявал за нас краят на всичко веществено? Но полека, понякога рязко иде изнемогата, предверие към умирането е тя. Щом покоят, неопределено започнал да се мерзелее пред тебе,

вземе да ти се струва по-приемлив от останалото, готов си.

[Истина, реалност]

С незаличими, по-скоро с неизлечими впечатления ме беляза автор, когото дотогаз не бяхме чували: Ремарк. [...] За нас книгите му бяха трус, който прокара през съзнанието ни гранична пукнатина. От едната ѝ страна остана да буренясва миналото, макар над буренака да се стелеше безметежно небе – там някъде под него бяхме изиграли в неведение своето детство. А отсам границата се ширеше целият истинен свят, побрал в себе си ада и рая. Все още се лутахме всред контрастите световни без компас, без ориентири, плашихме му се и му се наслаждавахме. Обединяващото между ужаса и ликуването, които светът ни внушаваше, бе неговата истинност.

[Истина, реалност]

Нагонът към истина, който събудиха у мене ония стъстени от открития месеци, ме движеше много дълго, чак до края на младостта ми; превърна ме в комичен фанатик на истината. Поумнях доста късно, там е обяснението. Късно смислих, че тя – дори да би я имало – никому не е потребна. Неин критерий е практиката, гениална формулировка: щом се храниш, биеш и те бият, надвиваш или те надвиват, какво ти влиза в работа абсолютната истина?

[Балканските работи]

Тогави бакшиши нямаше, българинът се обиждаше от бакшиш, чували бяхме, че други някои народи приемали, поради което ги смятахме за по-долни.

[История]

Трамваи все още не вървяха. Стигах пеша от Докторския паметник до Боянските ливади – злачно предверие към Витоша. Погледната откъм тях, тя ни се виждаше Хималаи някакви. И нея, и безлюдния тогава софийски кър познавах по-добре от двора ни – тъй жадно ги обхождах, откривах, запаметявах.

Тихо, тихо, тихо се свечеряваше под Витоша. Морав сумрак, из който захванаха да припламват светлините на града. Отдалече не си личеше, че е бил разтерзан. Моят град... – съзерцавах го с всеотдайна нежност, на каквато не сме способни след петнайсетте си години. [...] Тогави със залпов трясък изгря зелено сияние – никога не бях подозирала за ракети в зелено и за такова множество наведнъж. Те излитаха сякаш отвсякъде, описваха високи криви върху чернотията и съвсем бавно гаснеха наоколо. Вече не бакърено – блатото блесна с непреходна зеленина, огромен изумруд, който трошеше на свитки изкуственото мироздание [...]

Дали човек усеща със седмо сетиво неповторимостта на

съдбовен час? Никога преди, никога след не ми се е случвало да се изправя ритуално някак – не бях го постигнала на заранта пред двугодишния гроб на баща си – да застина за дълго, освободена от мисъл, слята с призрачния пейзаж [...] После – не ми се е случвало ни преди, нито след – хукнах надолу към водата. Не знаех защо тичам, не знаех към какво и кое ме движи да се включа в непонятния за ума ми празник, а много възможно – нов ужас. [...] Бидейки същество книжно, побързах да си обясня своя порив [...] „Пролетен бяг“. Ръдиард Киплинг. Тъкмо там героят търчи като халтав, без да го гонят, пък то било по причини от биологично естество. Пубертет. Навремето пубертетът ни биваше късен, понеже недояждахме. [...]

Така, между другото, мама ми съобщи, че пукотевицата била, загдето паднал Берлин.

Ясно. Всичко непонятно, което ме катапултира към поднебесни висоти и запечати у мен съзнанието за изживяна неповторимост, легна на мястото си, намери своята простичка логика: бях доловила, че свършва Втората световна.

Отпразнувах този час по достойнството му. Споменът ми за него ще умре само с мене.